

моги, отримуваної від іноземних держав, фондів, приватних осіб¹⁶. Характерно, що ані створення відповідної нормативної бази, спрямованої на звуження діяльності неформальних груп і організацій, ані застосування силовими структурами різноманітних заходів адміністративного впливу для залякування політичних опонентів не зупинили процесів формування багатопартійності та не убезпечили радянський тоталітарний режим від краху.

¹ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.16. – Оп.14 (1990 р.). – Пор.3. – Арк.83–85.

² Там само. – Пор.4. – Арк.3–5.

³ Там само. – Пор.8. – Арк.131–142.

⁴ Там само. – Арк.133.

⁵ Там само. – Пор.9. – Арк.100.

⁶ Там само. – Арк.15–16.

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф.1. – Оп.32. – Спр.2658. – Арк.14–18.

⁸ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.19 (1993 р.). – Пор.5. – Арк.30–33.

⁹ Провісники свободи, державності і демократії: Документи і матеріали: До 20-ї річниці створення Народного руху України. – К., 2009. – С.56–57.

¹⁰ ГДА СБУ, м.Харків. – Ф.8. – Спр.3278. – Арк.90–91.

¹¹ Там само.

¹² ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.19 (1993 р.). – Пор.2. – Арк.199.

¹³ Там само. – Пор.7. – Арк.105.

¹⁴ Там само. – Пор.6. – Арк.213–215.

¹⁵ Там само. – Пор.7. – Арк.96–98.

¹⁶ Там само. – Пор.8. – Арк.160–166.

The article shows strategy and tactics of struggle of republic intelligence services against informal organizations during the period of Gorbachev's perestroika.

***

О.П.Моця*

ЕТНІЧНІ ПРОЦЕСИ В АВТОХТОННОМУ СЕРЕДОВИЩІ НА ЕТАПІ РАННЬОМОДЕРНОЇ ТА МОДЕРНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У статті розглядається останній етап еволюції сучасної самоназви автохтонного населення півдня Східної Європи – українців – починаючи із часів написання козацьких літописів Самовидця, Грабянки, Величка й закінчуючи напрацюваннями М.Грушевського, який виняткову роль у даному процесі відводив Т.Шевченку.

Питання встановлення власної ідентичності залишається актуальною темою для багатьох народів і нині: хто ми, звідки ми, куди рухаємося і т. д. Але проблемне поле української нації має більш складний рельєф, ніж у більшості сучасних народів. Серед питань, котрі перейшли до нас із минулих століть, слід відзначити проблему ствердження національної державності та деякі інші. Більшість європейських націй пройшла цей шлях, так би мовити, у більш природних або «протиприродних» умовах, ні перед чим не зупиняючись, – але проходити його зараз, у часи інтеграційного форсажу, в обширно-

* Моця Олександр Петрович – д-р іст. наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАНУ.

му просторі глобальних викликів та імперативів, чітко у відповідності до норм, котрі вже вироблені для націй, що «відбулися», – набагато складніше завдання й більш складна доля. Хоча у чомусь і більш шляхетна: у сенсі можливості не ускладнювати своє самоствердження несправедливостями перед іншими¹.

При цьому слід пам'ятати, що нація є феноменом, що постійно розвивається, як результат синтезу її складових, як комбінація взаємодіючих процесів. Не існує однозначної моделі нації, оскільки кожен конкретний випадок є конкретним варіантом. Формування нації завжди унікальне, хоча у цьому процесі можливо побачити одні і ті ж діяння, котрі можуть бути подібними в деталях. Така діалектична єдність загального і конкретного одночасно й абстрактна, але і цілком конкретна: вона існує в рамках соціальної реальності. Будь-який випадок виникнення нації характеризується унікальними особливостями; але їх можливо розглядати лише в руслі загального процесу, у зв'язках даного випадку із зовнішнім світом і в усе зростаючому переплетенні факторів як внутрішніх, так і зовнішніх, конкретних і загальних. Формування європейських націй розпочалося в цілому до ХІХ ст. Воно включало певні спільні для всіх народів категорії, проходило через подібні історичні події, але кожна з цих категорій і сам процес формування кожної нації були по-своєму історично неповторними².

Із поняттям «нація» тісно пов'язане і поняття «етнічність», під котрим розуміється поєднання багатьох рис або компонентів, що належать до природи будь-якої етнічної групи. Таким чином, етнічність – це суміш спільних цінностей, вірувань, норм, смаків, самосвідомості, усвідомлення спорідненості в групі, спільної групової пам'яті та лояльності, певних структурних взаємовідносин у середині групи та прагнення до продовження існування³. Тут, у контексті даної статті, слід лише додати, що однією зі складових самосвідомості є самоназва.

Якщо ж далі розглядати, але у взаємозв'язку, два вищенаведені терміни, то слід відзначити таке. Історична територія, політико-юридична спільність і рівність членів, спільна громадянська культура та ідеологія – ось компоненти стандартної західної моделі нації. З огляду на вплив Заходу на сучасний світ вони залишаються суттєвими елементами, хоч і в трохи зміненій формі, багатьох незахідних концепцій національної ідентичності. Водночас, за межами Заходу, зокрема у Східній Європі та Азії, сформувалась інша модель нації. Із погляду історії вона становила виклик перевазі західної моделі й додала чимало нових важливих елементів, більш відповідних зовсім іншим обставинам та шляхам розвитку незахідних спільностей.

Таку незахідну модель можна називати «етнічною» концепцією нації. Її визначальною рисою є наголос на спільності походження й рідній культурі. Тоді, як західна концепція проголошує, що індивід має належати до певної нації, але може вибрати, до якої саме приєднуватися, незахідна, або етнічна концепція не припускає такої широти поглядів. Тобто, чи то людина зоставатиметься у своїй спільноті, чи то емігрує до іншої, вона завжди неминуче й органічно залишатиметься членом спільності, в якій народилася, і довіку нестиме на собі її відгомін.

Нині вважається, що нація стоїть у центрі одного із найпопулярніших і найпоширеніших міфів сучасності – міфу націоналізму. Провідною у цьому міфі є ідея, ніби нації існують із давніх-давен, а націоналісти мають пробудити людей від довгого сну, щоб вони посіли належне місце у світі націй.

І останнє у плані короткої характеристики стану вивчення цієї непростої теми. Нині на теоретичному рівні виділяються так звані «латеральні» та «вертикальні» етнічні спільноти (Е.Сміт). До першого типу належать суспільства, у котрих відчуття єдності присутнє в основному на рівні аристо-

кратії та духівництва, хоча від часу до часу до них можуть приєднуватися й чиновники, військова верхівка, заможні торговці. Такий тип об'єднань названо латеральним, оскільки він був одночасно і соціально обмеженим верхнім прошарком, і водночас географічно поширеним. Його виражене чуття спільної етнічної належності часто пов'язується з почуттям спільності інтересів даної верстви із високим статусом панівного класу.

І навпаки, «вертикальному» типові етнічної групи були властиві більша компактність і народність. Його етнічна культура намагається проникнути в усі соціальні верстви та прошарки. Соціальний поділ не був пов'язаний із різницею культур: радше чітко виражена історична культура допомагала об'єднати різні класи навколо спільної спадщини і традицій, надто коли їм загрожувала зовнішня небезпека. Унаслідок цього етнічні зв'язки часто були набагато сильніші й закритіші, а впускні бар'єри – вищі. Звичайно, чітке розмежування латеральних та вертикальних етнічних спільнот притаманне лише ідеальним випадкам. Але для нас важливим є те, що у процесі свого розвитку окрема людська спільність може перетворюватися з одного полярного типу на інший або навіть поєднувати елементи обох типів⁴.

Уся вищенаведена інформація теоретичного рівня потрібна в даному випадку для більш ясного розуміння процесів, котрі відбувалися в історичному минулому України у визначений в назві час. На перший погляд, порушене питання начебто вже загалом вирішене. Адже жоден із серйозних істориків минулого і сьогодення не сумнівався у територіально-географічному характері початкового використання назви «Україна». Писемні джерела не мають будь-яких свідчень про міфічне плем'я або народ, ім'я якого хоча б віддалено перегукувалося з українською назвою.

Не називалася територія півдня Східної Європи Україною і в XII–XIII ст., про що навіть інколи пишуть серйозні дослідники. Аналіз контексту статей 1187, 1189 та 1213 рр. Іпатіївського літопису, де трапляються ці назви, переконливо свідчить, що тоді йшлося про окраїнні території Переяславського, Галицького та Волинського князівств. Термін «Україна» означав у тих повідомленнях не власну назву якоїсь певної місцевості, а лише її прикордонний характер.

Аналогічне значення це слово мало також у XIII–XVII ст. Назви «Оукраїна», «Країна», «Вкраїна» трапляються в оповідях про західно-, південно-, східноруські та інші землі, розташовані на порубіжжі із сусідніми державами. Наявність такої великої кількості «Україн» нерідко створювала великі складнощі у визначенні конкретного адресата. Тож і в ті часи чітко простежується їх географічно орієнтований характер.

Ситуація починає змінюватися у XVII – на початку XVIII ст.: даний термін поступово набуває значення конкретного географічного поняття, рівнозначного назвам інших колишніх південноруських земель – Волинь, Поділля, Запоріжжя, Червона Русь, Покуття. Але ще й тоді назва «Україна» часто супроводжувалася уточнюючими словами – «Малоросійська», «Козако-русська», «Козацька».

Та, ставши територіальним осередком гетьманської держави, Україна не передала їй своєї назви. Як і раніше, в усіх сферах життя широко вживалася давня етнічна й політична назва «Русь – Мала Русь». Переважного поширення термін «Україна» набув тільки у другій половині XIX – на початку XX ст. Заслуга у цьому належала українській інтелігенції, яка очолила рух за національне відродження народу. Залежно від того, як зростала самосвідомість українського люду, це поняття набувало дедалі ширшого територіально-го етнографічного змісту⁵.

Але революційні й безапеляційні лозунги «ура-патріотів» про одвічність етнічного українства навіть у самоназві на нинішніх землях змушує ще раз звернутися до розгляду даної проблеми й навести нові та більш розширені аргументи на користь науково виважених тверджень. Якщо ж звернутися до початкового періоду відзначеної у назві статті історичної доби, то слід відзначити, що найбільш вагомий фактологічний матеріал містять тексти козацьких літописів Самовидця, Грабянки, Величка⁶.

На сторінках двох останніх із названих творів простежується картина, відома з більш ранніх джерел – використання традиційної назви «Русь», але вже в набагато меншій кількості випадків. Превалює «зі значним відривом» назва «Україна» з її чисельними похідними. Але вже з'являється і новий термін – «Мала Росія», або ж «Малоросія». Одного разу зафіксовано й назву «Вкраїна». Слід відзначити, що виявлено і досить багато «малоросійських» похідних, а це свідчить про активне використання тоді даного терміну в реальному житті.

Обидві назви неможливо локалізувати однозначно і суто в якомусь певному районі – вони могли використовуватися на обох берегах Дніпра. Та все ж частіше «український варіант» (із певними винятками) фіксується на Правобережжі, а «малоросійський» (теж із винятками) – на Лівобережжі. Таке розмежування проходить не лише у широтному напрямі: у територіальному плані «українсько-малоросійські» терени у кількох випадках відділяються від «запорозьких» володінь. Звичайно, зафіксовано й розмежування із Польщею – спочатку кордон проходив у Погоринні, хоча надалі планувалося переміщення його до Сяну і Вісли. Але пізніше, ще за життя Б.Хмельницького, територіальні межі козацької держави, котра займала території по обох берегах Дніпра, вимальовуються більш конкретно. Для географічного найменування цих земель використовувалися обидві назви – «Мала Росія» та «Україна», але для назви самої держави інша – «Військо Запорозьке» («У другій половині панування гетьмана Хмельницького, по Переяславській умові, Військо Запорозьке стає в повнім значенню того слова державною творчою верствою: аристократичним станом, цілою нацією українською з посеред себе виділеним, на яким організація цієї нації, її держава, її сила спирається»⁷).

Розгляд «малоросійського питання» у географічному контексті дозволяє говорити про те, що ця назва використовувалася стосовно всіх земель, що ввійшли до держави Б.Хмельницького. Пізніше поступово вона все ж частіше згадується під час розгляду подій на Дніпровському Лівобережжі, або ж просто означає даний регіон сучасної України. Але набагато частіше і Самовидець, і Грабянка використовують «український варіант» під час географічної характеристики теперішніх українських територій (звичайно, не всіх), що, своєю чергою, відображає ще «не відстояне» територіальне сприйняття даного регіону в козацьку епоху в понятійному та етнімічно-топонімічному аспектах.

Але найбільше важливої та різноманітної інформації знаходимо на сторінках фундаментального твору Самійла Величка. Її кількість дозволяє виділити три блоки, у котрих свідчення, з одного боку, певною мірою перегукуються, а, з іншого, різняться, доповнюють решту. Ідеться про листування між представниками різних соціальних груп тогочасного українського суспільства; про погляди на терени України з боку можновладців різних іноземних держав та задокументовані зносини з ними українських гетьманів; про погляди самого автора літопису на історично-географічну ситуацію в ті часи.

До першої із названих груп документів належить кореспонденція між заporожцями та гетьманами, універсали останніх, а також листування між

столичним Батурином і московськими зверхниками за часів І.Мазепи, коли при царській канцелярії було навіть створено відповідний підрозділ.

Уже в перших гетьманських універсалах Я.Острянина та Б.Хмельницького йшлося про їхню Батьківщину – «Малу Росію» та «малоросійську Україну», котра розміщується по обох берегах Середнього Дніпра і де проживають як «шляхетно уроджені», так і все «поспільство руського народу». Окрім того, ішло звернення до «наших братів, усіх малоросіян». Поступово територіальні апетити збільшувалися, а українська та малоросійська термінологія співіснували. «Далекі руські міста» розташовувалися далі на захід – у районі Карпат і дещо північніше їх. А щодо найменування автохтонного населення, то окрім давніх «русів» і «савроматів», для означення сучасників використовувалися терміни «малоросіяни» і «козаки».

Із самого початку листування українські та малоросійські назви використовували і запорожці, які постійно пам'ятали про «милу вітчизну». І все ж, на першому етапі зносин із гетьманами, розуміння вітчизни як «малоросійської» у них певною мірою превалювало; тоді, як правобережні дніпровські райони та місцевий гетьманський титул визначалися ними частіше як «українські». Пізніше обидва поняття використовувалися в рівній мірі. Що ж стосується територій між Дніпром і Карпатами, колись підпорядкованих великокнязюму Києву, то вони характеризуються як «руські, раніше православні» (таке уточнення стало необхідним у зв'язку з релігійною католицькою експансією). Заселяв подніпровські землі «руський люд», в якого були «предки українські». Сама ж Русь для запорожців перебувала тоді на Волині та інших західних землях, уже підпорядкованих Польщі. Цікавою і незвичною є назва козацької Батьківщини, котра була зафіксована лише один раз – «Мала Україна малоросійська». А в часи І.Мазепи, коли було створено приказ Малої Росії, у листуванні з його керівництвом гетьман використовував малоросійську термінологію, а із запорожцями – в основному українську.

Тож для запорожців, як у часи гетьманування І.Мазепи, так і раніше, батьківщина могла бути як «українською», так і «малоросійською», але іноді Дніпровське Правобережжя все ж територіально сприймалося як «українське», а Лівобережжя – як «малоросійське». Тут існує ще один, і не менш важливий аспект: запорозьким та українсько/малоросійським землі – це дві різні території⁸. Об'єднувальним фактором для всіх розглянутих районів півдня Східної Європи було релігійне віровчення: «руське благочестя», «православна греко-руська віра», «греко-руська душеспасенна віра», «східна церква».

У міжнародній документації фігурують акти та листи російських, польських і татарських володарів; статті гетьманських угод, прийняті під час затвердження нових гетьманів царськими представниками (Глухівські, Конопські, Коломацькі); листи на адресу вже згаданого приказу Малої Росії; інформація про обговорення на засіданнях польського сейму чи в адміністрації короля ситуації у східній частині Речі Посполитої. У всіх них простежується чітка градація: російська сторона використовує малоросійську термінологію, а польська й турецька – українську.

Власний досвід і знання, аналіз наявної інформації, сприйняття тогочасних реалій дозволяли і самому С.Величку вивчити та певною мірою систематизувати й використовувати історично-географічну термінологію (як і похідні від неї). Уже на перших сторінках його літопису маємо повідомлення про активізацію козацького руху за дніпровськими порогами на початку XVI ст., носіями котрого стали вихідці із руських (тобто, східнослов'янських) територій: «Русь і козаки», «руси і козаки україно-малоросійські», «малоросій-

ський народ». Козацькі впливи із придніпровських місцевостей поширюються в кількох напрямках уже в перші десятиліття цієї доби. Але при збереженні ідеї загальнодержавної право/лівобережної території, автор усе частіше перші з них характеризує як «тогобічні», а другі – як «цьогобічні» (враховуючи його власне місце проживання).

Надалі, коли йшлося в основному про Дніпровське Лівобережжя і де мешкав «малоросійський народ», говорилося знову про малоросійські «цьогобічні» землі (хоча і з певними українськими «домішками»). Правобережжя в більшості випадків було «тогобічним», українським. Хоча об'єднавча ідея продовжувала жевріти. І ще одна важлива деталь: уже в постперейславські часи місцевий люд з обох берегів Дніпра кілька разів іменується «українським народом», а не лише «малоросіянами», хоча й це найменування надалі використовувалося. І лише одного разу західноукраїнські центри (Львів, Броди та ін.) віднесено до «Малої Росії».

Давні батьківські землі кілька разів називаються старим руським ім'ям. Не останнє місце у цьому, вірогідно, відіграла й релігійна ідеологія: тоді, коли у протистоянні були задіяні проблеми віри, з'являється давня назва країни – «Русь», «Руський край», «Руська держава». Згадується і минула велич, а це простежується, у першу чергу, щодо середньодніпровського регіону (ситуація у Прикарпатті була більш складною – там руська назва використовувалася і в географічному плані).

Розгляд літопису С.Величка дозволяє зробити певні висновки:

1. У тексті виокремлюються райони місць проживання предків сучасних росіян та українців. Зафіксовано «світи великоросійський і малоросійський», а до них, як до окремих тогочасних просторових структур, належать і військові формування – «війська великоросійські й малоросійські». Виділяються також окремі зони в межах сучасних українських теренів. У першу чергу це стосується районів перебування реєстрового козацтва та запорожців. Останні свої вольності не відносили до «материкової» України (хоча вона і була для них «милою вітчизною») та чітко визначали свої простори як «Запорозьке низове військо». Говорячи ж про землі на обох берегах Дніпра, то вони сприймалися запорожцями у відносно рівній пропорції як «Україна» і «Мала Росія». Деяко рідше згадуються «малоросійська Україна» та «малоросійська вітчизна», а також інші визначення розглянутих земель.

2. В етнічному плані населення Центральної України та лівобережних районів іменується таким чином: «руси», «малоросіяни», «козаки», «малоросійський народ», «український народ», «простодушний козако-русський народ», «православний український козако-русський народ» або ж «козако-український народ». Не були забутими й території, що перебували під владою Польщі – це «Русь» (Волинь і суміжні райони), де проживає «русська людина», в якій є «предки українські».

3. Виокремлення територій на цьому не завершується. Специфіка розвитку козацької державності призвела до того, що не лише С.Величко, але й інші автори фіксували події цієї доби як і окремі процеси на «цьогобічному» (в основному, правому) та «тогобічному» (відповідно, лівому) берегах Дніпра. У Самовидця і Г.Грабянки іноді щодо лівобережних районів використовується термін «Задніпров'я».

4. На першому із названих – правому – березі розміщувалася «Україна малоросійська», або просто «Україна»; тут правлять «гетьмани українські», хоча щодо них є й «малоросійські» винятки. «Мала Росія» та похідні від неї, також із винятками, перебувають здебільшого на лівому дніпровському березі. Слід ще раз відзначити, що в іноземних джерелах (у першу чергу поль-

ських та російських) «українсько-малоросійська» градація відносно дніпровських берегів теж відображає подібну географічну картину.

Якщо розглянуті козацькі літописи належать до початку XVIII ст., то його кінця або ж початку XIX ст.⁹ стосується «Історія русів» – твір невідомого автора, котрий надав підстави для національного пробудження в освічених сферах тогочасного суспільства. Це був історіософський трактат, написаний у жанрі політичного памфлету. Але слід відзначити, що його автор негативно ставився до понять «Україна», «український». Він цілком резонно вважав, що Русь – це назва саме України, а руси – споконвічні жителі цієї землі, ім'я яких через політичні та династичні зазіхання було перейняте московітами. На думку аноніма, назву «Україна» та штучний етнонім «українці» нашим землям і народів прищепили поляки¹⁰.

Слід навести хоча б кілька фраз із цього оригінального твору: «Історія Малоросії ... початок сеї історії, разом із початком правління російського, берегься з князів і князівств київських, із прилученням до них лише одного новгородського князя Рюрика»; «Україна наша малоросійська»; «козаки і взагалі малоросіяни»; «Володимир був насправді князем руським київським, а не московським, і походив од скіфів»; «король польський Ян Собеський, привласнивши собі Задніпровську Малоросію» і т. д. Акцентування на «руській» назві було викликане, мабуть, тим, що тоді робилася спроба простежити історичну тяглість (навіть у самій назві) в автохтонному середовищі півдня Східної Європи від Київської Русі до часів російсько-турецької війни 1769 р.

То був складний період і щодо подальшого становлення українства як фундаментального явища. Інтеграція та часткова асиміляція української еліти в суспільство Російської імперії великою мірою вплинула на подальший розвиток власне України – місцева провідна верства була позбавлена лідерства у формуванні самосвідомості того ж місцевого люду¹¹. А частина її взагалі сприйняла державну ідеологію північного сусіда й навіть узяла активну участь в її розбудові. Дуже характерною та промовистою є відповідь В.Кочубея, який входив до найближчого оточення імператора Миколи I, коли до нього по допомогу звернулися представники лівобережного дворянства (як до земляка): «Хоч і народився я хохлом, я більший росіянин, ніж будь-хто інший. ... Моє становище підносить мене над усякими дріб'язковими міркуваннями. Я розглядаю турботи ваших губерній з точки зору спільних інтересів усього нашого суспільства. Мікроскопічні погляди мене не турбують»¹².

Та український «караван» рухався далі на шляху кристалізації власної ідентичності. Важливим етапом в історичному процесі формування національної ідеї стала діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, до складу котрого ввійшли кращі представники інтелектуальних сил середини XIX ст., а також М. Драгоманов – лідер вітчизняної політичної думки 1870–1890-х рр. У ці часи національне почуття збуджувало інтерес до історії свого народу, до його політичних традицій¹³.

Саме на середину XIX ст. припадає завершення того процесу інтелектуального розвитку, що набув ознак національного відродження, оскільки в даний час остаточно сформувалася концепція українського народу як самобутньої гілки у сім'ї слов'янських народів, із його мовою, культурою і традиціями.

Слід зазначити, що новим елементом в ідеології Кирило-Мефодіївського братства, порівняно, скажімо, з декабристами, був український націоналізм. Програма цієї організації, де поєднувалися засади романтичного на-

ціоналізму із радикальними суспільно-політичними ідеями декабристського руху, відзначалися духом християнської віри. Основою національного відродження своєї Батьківщини кирило-мефодіївці вважали визволення селянських мас; їхньою метою була незалежна українська республіка у федерації слов'янських народів і новий суспільний устрій, заснований на християнських принципах свободи, справедливості й рівності. Світогляд членів Кирило-Мефодіївського братства містив проєвропейську інтерпретацію вітчизняної історії, у котрій демократичні традиції України (утілені, до речі, у тому ж козацтві) вигідно відрізнялися від самодержавства Московщини/ Росії і навіть аристократизму Польщі¹⁴.

На чолі товариства стояв М.Костомаров, а у його роботі активну участь брав Т.Шевченко. Слід відзначити, що обидва використовували українську термінологію для означення батьківщини. Зокрема, перший із них у своїй праці «Книга буття українського народу» писав: «І не любила Україна ні царя, ні пана, а зкомпоновала собі козацтво, єсть то істее братство, куди кожний, пристаючи, був братом других – чи був він преж того паном чи невольником аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді, і повинні були слуговати всім по слову Христовому, і жодної помпи панської і титула не було між козаками. ... І день ото дня росло, умножалося козацтво і незабаром були б на Вкраїні усі козаки, усі вільні і рівні, і не мала б Україна над собою ні царя, ні пана, опріч Бога єдино-го, і, дивлячись на Україну, так би зробилося і в Польщі, а там і у других слов'янських краях»¹⁵.

І далі у тій же праці йшлося: «Бо голос її, голос, що звав усю Слов'янщину на свободу і братство, розійшовся по світу слов'янському. І одізвався він, той голос України, у Польщі, коли 3 мая повстали поляки, щоб не було панів і всі були б рівні в Речі Посполитій; а того хотіла Україна за 120 літ до того. ... І голос України одізвався в Московщині, коли після смерті царя Олександра хотіли руські прогнати царя і панство і встановити республіку, і всіх слов'ян поєднати по образу іпостасей божественних нерозділимо і незмісимо; а сього Україна ще за 200 років до того хотіла»¹⁶.

Ну, а щодо другого із названих лідерів Кирило-Мефодіївського братства, достатньо навести слова з безсмертного «Заповіту»: «Як умру, то поховайте / Мене на могилі / Серед степу широкого / На Вкраїні милій / Щоб лани широкополі / І Дніпро, і кручі / Було видно, – було чути / Як реве ревучий / Як понесе з України / У синєє море...».

Але не всі члени братства використовували лише «український варіант» назви свого народу. Таким був хоча б П.Куліш – безсумнівно, теж один із лідерів згаданої організації. Як приклад, можна навести уривки із його листування з І.Пулюєм – ще одним славним сином українського народу:

Від 16 червня 1874 р.: «Хвалити Бога, маю шматок хліба на Вкраїні, та не маю такого присмаку до його, якого бажав би». І далі: «Слухають українці всячину, та віри не ймуть нікому». Від 1 грудня 1875 р.: «Любий друже Іване! Галицька Ваша Українщина йде дорогою порожньої фантазії, то й зайшла в гайдамащину». Від 3 серпня 1878 р.: «Тепер я переписую и поповнюю нову книгу «Отпаденіє Малороссіи от Польщи». Буде томів зо два невеличких». Від 30 травня 1881 р.: «В кінці додамо огляд науки про Малоросію давню і нашого часу. Як розум вияснив собі те, що було колись и що діялось за нашого часу в літературній Малоросії подніпрянській и подністрянській»¹⁷.

Аналогічне «черезсмужжя» у використанні самоназв простежується й у працях М.Драгоманова. З одного боку – це «український варіант»: «Ми вже не будемо питати про те, чому так, коли вже козаччина перешкоджала років двісті мирному життю нашої землі і Руської держави, то чому скасовано тільки українську козаччину, а zostавлено Донщину? Хіба степи донські не так же потрібні «для миру і освіти», як дніпрові й дністрові? Одповісти буде легко: Дон більш свій Московському царству, вірніший йому, хоть і Донові врізано волі, бо й він колись бунтував! Ну, то це ми лишимо! Ми зовсім не задрімо «тихому Донові», – хай живе, як йому любо, хай задержить зерно волі, яке ще zostалося у нього, до других, ліпших часів, поки воно зайде буйним деревом. Тоді він неперемінно згадає, що колись Дон і Дніпро, які правились самі собою, більш знали один про одного, ніж опісля, як над тим і другим стали верховодити петербурзькі канцелярії, а не ради козацькі, згадає, що колись співали українські кобзарі «славу війську Запорозькому і Донському з усією черню низовою на многая літа до кінця віка» ... що ж нам була за користь із того, що і ми перетерпіли жорстокість Петра I, остервенілість Меншикова і німців Биронових, дурості Павла I, солдатське звірство Аракчеева, холодну самоволю Миколая I, про котрих українці не можуть навіть сказати, що це були «свої собаки, котрих ми ж самі вигодували», бо в нас позаду не було ніякого Івана IV. Та й самі ці петербурзькі самовольники і нівечники натури чоловічої ніколи не вважали нас, українців, за своїх і, коли случалось, давили нас з більшою злістю, менш жаліли «безмозглих, упрямых хохлов», ніж своїх «руських»¹⁸.

Та подеколи М.Драгоманов удавався й до іншої назви. Це, зокрема, простежується в полеміці між ним та етнографом О.Лоначевським, який звертався до М.Драгоманова зі словами: «Друже мій, не пишійте «Малоросія»! Для чого вводити в українську мову нове слово «Малоросія»? Кажу вводити, бо крім вас ніхто з роду не писав його по-українськи». Далі йде аргументація того, що втворена в умовах імперського ставлення до України як до провінції ця назва притлумлює національну свідомість українців, веде до засвоєння імперської ідеї «общерусії», нівелює всі особливості життя України, створює психологічну атмосферу зближення з російським державницьким напрямом.

М.Драгоманов, який стояв на позиціях автономістсько-федералістичного бачення майбутнього України, відповідав своєму опонентові, що він є «першим панмалорусистом», який працює на території між Доном і Тисою. Саме тому він працює над завданням, щоби українство всіх країв підписалося під ім'ям «Україна», але треба, щоби вона «заслужила попереду свій чин, справді завелось нове, логічне, організоване, робуче і дуже українство». Коли так станеться, то наша спільна батьківщина сама найменує себе Україною. Він далі розмірковує, що «ймення «Мала Росія», «Малоросія» більш по чину нам тепер», адже народ і на Волині називає себе православним і не знає, що він український». Чужий політичним амбіціям, він писав, що не полишаючи своєї хати, українці стають, при поєднанні соціальних ідей та національного руху, не лише «всеслов'янськими», але й інтернаціоналістами. «Ми звіку «українні люде», – додає історик, – й тепер децентралізація, федерація вже стала нашою натурою. ... Ми становимось знов всесвітними громадянами-людьми, не перестаючи бути й українцями і слов'янами. ... Ми люде українські, й нема нічого руського, слов'янського і людського, котре було б нам чуже, коли тільки воно людське»¹⁹.

Український поступ тривав і далі (М.Міхновський, Д.Донцов та ін.), але його пік у зазначений у назві нашої статті історичний період відбувся у

часи наукової та політичної діяльності М.Грушевського. Ревізія ним схеми розвитку східного слов'янства по лінії Київська – Владимирська – Московська Русь призвела до концептуального висновку, що на півдні Східної Європи «київський період перейшов не у владими́ро-московський, а у галицько-волинський XIII в., потім литовсько-польський XIV–XVI вв. Владимиро-московська держава не була ані спадкоємицею Київської, вона виростила на своїм корені, і відносини до неї Київської можна б скорше прирівняти, нпр., до відносин Римської держави до її гальських провінцій, а не приєднання двох періодів у політичній і культурній життю Франції. Київське правління двома періодами у великоруські землі форми суспільно-політичного устрою, право, культуру, вироблені історичним життєм Києва, але на сій підставі ще не можна включати Київської держави в історію великоруської народності. Етнографічна й історична близькість народності українсько-руської до великоруської не повинна служити причиною до їх перемішувань – вони жили своїм життєм за своїми історичними стичностями і стрічами»²⁰.

У радянські часи такі погляди піддавалися нищівній критиці, у першу чергу з боку партійного керівництва країни. Після розпаду СРСР в Україні вони почали використовуватися під час написання узагальнюючих праць, а в Росії просто ігнорувалися. Ситуація змінилася останнім часом, коли в одній із фундаментальних монографій російські колеги запропонували новий варіант своєї вітчизняної історії: спочатку існували чотири складові східнослов'янської цивілізації – Київська Русь («южнорусские княжества»), Новгородська республіка, «Русский Север» та «центральнорусские княжества». Далі автори простежують еволюцію такої цивілізаційної моделі спочатку через формування російської, а потім і появу обширної євразійської цивілізації²¹. У контексті даної праці слід відзначити той факт, що східноєвропейські історичні процеси, починаючи з післямонгольських часів, характеризуються вже без вивчення ситуації на землях сучасної України. Тож, певною мірою, через 100 років, критика «звичайної схеми «руської» історії...» та запропонована М.Грушевським історична модель почала знаходити підтвердження і з боку російських науковців.

Та повернімося до його «української схеми». Будучи професійним істориком, академік запропонував кілька важливих положень стосовно українських теренів:

1. «На сій землі український народ, або краще сказати – ті люди, від яких пішов теперішній український народ, бо вони себе звали давніше різними іншими йменнями, – жили тут не менше, як півтори тисячі літ».

2. «...приймалася у наших людей дедалі все більше назва «Україна», так за давніх часів, за Київської держави звалися пограниччя».

3. «І Шевченко то, можна сказати, й рішив се питання, як мають себе називати його земляки, – люди, котрі говорять українською мовою, держаться свого життя, своєї історії».

4. «Так, ми стара Київська Русь, але ми разом із тим український народ, осібний народ, зі своєю осібною мовою, історією, письменством і культурою. Ви, великороси, признаєтеся теж до нашої Київської Русі, від котрої пішла ваша освіта й культура, і ми тої історичної зв'язі не заперечуємо. Але ми зовсім осібно від вас пережили нашу українську добу, яка наложила свою останню печать на наше життя: відродження XVI віку, козаччину, великі народні повстання XVII віку, розвій українського народовластя, козацького демократизму. Ми пройшли свою путь великої боротьби за волю, рівність, котрої не знали інші «народності руські». У ній ми остаточно сформувалися в український народ, а теперішні події закінчують його перетворення в українську націю»²².

І завершуючи виклад поглядів М.Грушевського з даного питання слід навести його слова: «Обставини так зложились, що великі завдання і досягнення стали для нас можливі, що ми можемо творити не тільки свободну й незалежну Україну, а й Україну Велику. Велику не територією, чи багатством, чи пануванням над иньшими, а велику отими соціально-моральними вартостями, про котрі я сказав. Сеї величи я їй бажаю й прагну, иньшої – імперіалістичної чи мілітаристичної, не хочу ні трохи, вважаю її небезпечною спокусою. Коли хочу для України й економічної сили, й мілітарної, й культурно-інтелектуальної, то для того тільки, щоб була вповні осягнена й забезпечена можливість того морально-соціального розвитку, про котрий я говорив»²³. Проте в його часи такі грандіозні плани реалізувати не вдалося...

Закінчити розгляд даної теми хотілося б тим, із чого вона була розпочата – з усвідомлення, чим була українська спільнота у розглянутий тут час (у першу чергу, у плані самоусвідомлення через самоназви). Тому ще раз нагадаємо, що за типологією Е.Сміта етнічні групи розподіляються на «латеральні» і «вертикальні». На нашу думку, у козацькі часи українська громада у цілому більше відповідала другому із названих об'єднань, а пізніше – першому. Сам процес на цьому не скінчився – він був динамічний, безперервний і тривалий. У розглянутий час нація продовжувала робити перші кроки на шляху свого формування до сьогодення її стану. Про це свідчить хоча б різноманітність наведених у козацьких літописах самоназв місцевого люду. Але вивчення подальшої еволюції етнічного розвитку українців – тема вже іншої спеціальної праці.

¹ Дзюба И. Между прошлым и будущим // Родина. Славянский мир. – 2001. – Январь-февраль. – С.17.

² Ле Маршан Г. Становление европейских наций // Вопросы истории. – 1989. – №2. – С.59.

³ Основы державознавства. – К., 1997. – С.119–120.

⁴ Сміт Е. Національна ідентичність. – К., 1994. – С.20, 23, 61–62.

⁵ Толочко П.П. Від Русі до України. – К., 1997. – С.28–32.

⁶ Моця О.П. Исторично-географічна ситуація на українських землях у XVII ст. з погляду Самійла Величка // Наукові записки. Серія: історичні науки. – Кіровоград, 2008. – Вип.11. – С.18–28; Його ж. «Русь», «Мала Русь», «Україна» на сторінках літописів Самовидця та Грабянки // «Слово о полку Игореве» та його епоха. – К.; Суми; Путивль, 2008. – С.91–99; Його ж. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в міжнародних документах за літописом Самійла Величка // Дьнеслово. – К., 2008. – С.322–327.

⁷ Липинський В. Україна на переломі. 1657–1659. – Філадельфія, 1991. – С.155–156.

⁸ Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990. – Т.1. – С.328.

⁹ Історія русів. – К., 1991. – С.8; Когут З. Коріння ідентичності. – К., 2004. – С.72.

¹⁰ Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії русів» // Історія русів. – К., 1991. – С.27.

¹¹ Когут З. Указ. праця. – С.79.

¹² Субтельний О. Україна: Історія. – К., 1991. – С.189.

¹³ Рафальський О.О. Українська інтелектуальна еліта в середині – другій половині XIX ст. і процес формування української нації // Еліти і цивілізаційні процеси формування націй. – К., 2006. – С.129.

¹⁴ Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблема становлення та розвитку (друга половина XIX – початок XX ст.). – К., 2001. – С.6, 183.

¹⁵ Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – К., 1990. – Т.1. – С.164–165.

¹⁶ Там само. – С.168–169.

¹⁷ Іван Пулюй – Пантелеймон Куліш. Подвижники нації. – К., 1997. – С.216–217, 221, 232, 249.

¹⁸ Драгоманов М. Пропаший час. Українці під Московським царством (1654–1876) // Пам'ятки України. – 1990. – №4; 1991. – №1.

¹⁹ Левенець Ю. Указ. праця. – С.384–385.

²⁰ Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Статті по славянознавству / Под. ред. акад. В.И.Ламаанского). – Санкт-Петербург, 1904. – С.299–300.

²¹ Кузык Б.Н., Яковец Ю.В. Цивілізації: теорія, історія, діалог, майбутнє. – Т.IV: Истоки и вершины восточнославянской цивилизации. – Москва, 2008. – С.9, 181, 405.

²² Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. – К., 1991. – С.31, 111–112.

²³ Грушевський М. На порозі нової України. – К., 1991. – С.33.

The article examines the last stage of evolution of modern self-named autochthonous population of the southern part of Eastern Europe – the Ukrainians – starting with the time when Cossack chronicles by Samovydets', Hrabianka and Velychko were written and ending with works of M.Hrushevs'kyi, who gave special role to T.Shevchenko in this process.

***

А.В.Блануца*

РИНОК ЗЕМЛІ У ВЕЛИКОМУ КНЯЗІВСТВІ ЛИТОВСЬКОМУ В 1529–1566 рр.: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ, ПРАВОВІ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНІ АСПЕКТИ

У статті розкрито джерелознавчі, правові та соціально-економічні аспекти ринку нерухомості (землі) у Великому князівстві Литовському за період чинності I Литовського статуту, положення якого регулювали умови обігу шляхетської земельної власності. Угоди купівлі-продажу, оренди, застави, обміну, дарування тощо закріплювалися на юридичному рівні (листи-дозволи на здійснення операцій із нерухомістю («консенси»), листи-підтвердження («потвержене»)). У додатках подано типові зразки угод купівлі-продажу, дарування, обміну, а також підтвердний лист на купівлю.

Володіння земельною власністю у Великому князівстві Литовському (далі – ВКЛ) було шляхетською прерогативою. Право розпоряджання земельним фондом у державі мав великий князь литовський, а шляхта (князі, пани і зем'яни) отримала лише частину відповідних повноважень, які у до-статутівий період регулювалися уставними земськими грамотами, а з прийняттям I Литовського статуту (далі – I ЛС) – його артикулами.

Правовою підставою на володіння чи розпоряджання шляхтою певними маєтностями стали великокнязівські привілеї – листи-надання, привілеї та підтвердження¹. Перерозподіл же земельної власності всередині шляхетської корпорації здійснювався шляхом укладання трансакційних угод (купівля-продаж, застава, оренда, обмін, дарування). Отже, звернімося до артикулів I ЛС², якими у ВКЛ регулювалися ринки землі та нерухомості.

Насамперед відзначимо, що наскрізною темою у I ЛС проходить питання земельної власності, умови її набуття, перерозподілу та втрати. Уже в арт.2 (розд.I) указуються типи набуття володінь: за правом вотчинного успадкування, висулуги та купівлі. Причому з усіх земель шляхта мала нести зем-

* Блануца Андрій Васильович – канд. іст. наук, ст. наук. співроб. відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАНУ.

E-mail: an_blan@mail.ru